

Genforeningens mindesmærker

At forme et erindringsfælleskab

Af JES WIENBERG

Færdes man i Danmark, træffer man overalt mindesmærker for Genforeningen i 1920. De første mindesmærker tog forskud på fejringen og blev rejst allerede i 1919, men de allerfleste kom til i genforeningsåret og i de efterfølgende år og årtier helt frem til 100-årsjubilæet i 2020. Mindesmærkerne er af skiftende størrelse og udformning, men hovedparten blev udformet som enkle kampesten med en indskrift om, at Sønderjylland i 1920 blev genforenet med Danmark. Genforeningens mindesmærker er den suverænt største gruppe i landet, således større end antallet af mindesmærker for Befrielsen i 1945.

100-årsjubilæet for Genforeningen blev fejret i et stort samarbejde på tværs af den dansk-tyske grænse.¹ Efter initiativ af Grænseforeningen fredede Kulturministeriet i 2018 ca. 650 mindesmærker for Genforeningen.² Samtidigt blev der rejst nye mindesmærker, hvoraf flere allerede indgår i fredningen.³

Mens Genforeningen er blevet fejret og erindret under jubilæet, er mindesmærker for hændelsen altså samtidigt blevet officielt anerkendt som kulturarv, der er værd at bevare for fremtiden. Fredningen bevirker, at de får et musealt tilsyn og hverken må fjernes, flyttes eller ødelægges. Det gælder også relativt nye mindesmærker opført efter år 2000.

Jubilæer er en anledning til både at erindre og se fremad, men de giver også lejlighed til at stille kritiske spørgsmål: Hvorfor er der blevet rejst så mange mindesmærker over Genforeningen? Dernæst, hvorfor er så moderne mindesmærker blevet fredet?

For at kunne besvare disse to hovedspørgsmål er det nødvendigt først at redegøre mere alment for, hvordan mindesmærker kan ses som bestræbelser på at materialisere en fælles erindring. Artiklen vil fremhæve nogle eksempler på omstridte mindesmærker i grænselandet og sætte dem i kontrast til Genforeningens mindesmærker, der normalt ikke forbindes med "strid". Siden præsenteres Genforeningens mindesmærker med tilhørende litteratur og databaser. Det noteres videre, at samtidens og også eftertidens helt dominerende opfattelse var og

er, at mindesmærkerne udtrykker glæde over Genforeningen. Her vil artiklen imidlertid anlægge et andet og nyt perspektiv, hvor mindesmærkerne i stedet ses som et udtryk for kriser i grænselandet. Det handler dels om konflikter mellem det danske og tyske, dels om kriser i forbindelse med de forskellige opfattelser af, hvor grænsen burde gå. For at kunne forstå hvordan mindesmærkerne kan tolkes på ny i et kriseperspektiv, er det derefter nødvendigt at skitsere den politiske udvikling med folkeafstemningerne i grænseegnene, Påskekrisen i 1920 og udviklingen efter Genforeningen. En mindre gruppe mindesmærker, som udtrykker forbehold eller skuffelse over Genforeningen, løftes i den forbindelse frem i lyset. Som afslutning argumenterer artiklen for, at både etableringen af de mange mindesmærker for Genforeningen og den aktuelle fredningskampagne kan tolkes som forsøg på at forme et nationalt erindringsfællesskab.

Genforeningen som begreb, Genforeningens mindesmærker og den konfliktfyldte politiske udvikling i grænselandet er alle blevet diskuteret tidligere i talrige værker og oversigter. De enkelte dele er således relativt velkendte, men det er nyt at sammenføre delene til en helhed og behandle mindesmærkerne i et kriseperspektiv.

Løfter man låget af konsensus, hvor Genforeningens mindesmærker opfattes som et udtryk for glæde, så ser man konflikter ikke bare mellem danske og tyske grupperinger, men også mellem danskere med forskellige politiske opfattelser. Konflikterne er en nøgle til at forstå, hvorfor der blev rejst så mange mindesmærker – og hvorfor de senere er blevet fredet.

Mindesmærker – materialiseret erindring

Monument og mindesmærke har grundlæggende den samme sproglige oprindelse og mening, bortset fra at monumenter forudsættes at være netop monumentale, altså store eller fremtrædende. Både monumentet og mindesmærket er udtryk for en materialisering af erindringen, og oftest er de fremstillet af jord, sten eller bronze for at sikre bestandighed. Monument og mindesmærke er blevet anvendt som centrale begreber de seneste tre årtier i to adskilte forskningstraditioner eller *diskurser* med fokus på forskellige udsnit af historien.⁴

På den ene side har monumentet en fremtrædende rolle i det arkæologiske studium af oldtiden, antikken og middelalderen. Opførelsen af et monument knyttes her ofte til samfundets eliter, og betydningen af ritualer er blevet fremhævet i megen forskning. En vigtig kilde til inspiration er den engelske arkæolog, Richard Bradley, som har studeret anlæg fra især sten- og bronzealderen.⁵ I denne tradition antages det, at monumenter enten blev opført for at

legitimere nye eliter eller under perioder med 'socialt stress', når gamle eliter blev udfordret. Monumenter var således ikke nødvendigvis et vidnesbyrd om magt, men skal snarere ses som forsøg på at kompensere for afmagt i en tid med uro og krise. Desto større monument, desto større desperation – eller desto flere monumenter, desto nærmere et samfundskollaps.⁶

På den anden side har mindesmærker været et centralt kildemateriale indenfor et bredere studium af erindrings- og identitetspolitik domineret af historikere, kunsthistorikere og etnologer.⁷ I fokus er her politiske og nationale mindesmærker siden Den Franske Revolution, ofte krigsmindesmærker i Vesteuropa, og kommunismens mindesmærker i Østeuropa. En inspirationskilde har været den franske historiker Pierre Nora og hans oversigt over nationens mindesmærker. Nora hævder, at erindringssteder blev etableret, når den levende erindring var truet.⁸

Trods forskelle har de to forskningstraditioner *krisen* som en fællesnævner, når de skal forklare, hvorfor erindringen materialiseres, altså hvorfor der bygges monumenter og rejses mindesmærker. Men at inddrage kriseteorier i tolkningen af monumenter og mindesmærker er således ikke noget, som kun kendes fra arkæologi. Kriseteorier optræder bredt indenfor antropologi/etnografi, etnologi, museologi og historie.⁹

Man kommer imidlertid til at lede forgæves efter en krise i litteraturen om Genforeningens mindesmærker – ligesom på mindesmærkerne selv. Her vil man i stedet med enkelte undtagelser møde udtryk af håb, glæde og stolthed over en historisk begivenhed. Men som det snart vil fremgå, så har uro, kriser og trusler ydet en stor indflydelse på opførelsen af Genforeningens mindesmærker.

Den øgede forskning i monumenter og mindesmærker er utvivlsomt et resultat af de politiske, sociale og økonomiske forandringer, som skete i kølvandet på Jerntæppets fald i 1989 og Sovjetunionens opløsning. Ideologiske eller politiske statuer og andre mindesmærker blev pludselig irrelevante, uønskede, ubekvemme eller direkte forhadte. Ved Den Franske Revolution vandaliseredes mindesmærker, som repræsenterede det gamle samfund. Overalt i Østeuropa blev statuer af Lenin eller andre kommunistiske helte fjernet, flyttet eller ødelagt. Opblussende vandalisme kan påvises gennem historien ved politiske og religiøse forandringer. Senest kunne man følge, hvordan Saddam Husseins statue i Bagdad demonstrativt blev nedtaget og hånet under den amerikansk ledede koalitions indtagelse af hovedstaden i 2003.¹⁰ Eller hvordan mindesmærker over personer knyttet til kolonialisme og slaveri bliver mål for angreb.

Hensigten med at materialisere erindringen i monumenter og mindesmærker er at skabe noget bestandigt, der kan føre budskaber ind i fremtiden, men ofte viser intentionen sig at være forgæves. Uden påmindelser med gentagne

ritualer eller højtider og uden fornyet opmærksomhed ved jubilæer vil monumenter og mindesmærker i de fleste tilfælde forvandle sig til glemselssteder.¹¹ Den materialiserede erindring bliver usynlig. Statuerne og mindestenene findes i vores hverdag, men vi lægger ikke længere mærke til dem. Som den østrigske forfatter Robert Musil drastisk formulerede det: “Der er intet i verden så usynligt som et monument.”¹²

Monumenter og mindesmærker, som er blevet “usynlige”, glemte eller overflødige, kan dermed snart prioriteres bort, når der opstår andre behov. De risikerer at blive fjernet, flyttet bort eller ødelagt. Når man således blot få generationer efter rejsningen af talrige runestene i vikingetiden og den tidlige middelalder flyttede dem til nye pladser, er det sket, fordi deres oprindelige budskab ikke længere havde nogen relevans.¹³

I det omstridte grænseland mellem Danmark og Tyskland kunne markante politiske mindesmærker møde en ublid skæbne, når magten over mindet skiftede, mens andre mindre prangende mindesmærker tilsyneladende kun risikerede at blive glemt.

Grænselandets omstridte mindesmærker

Grænselandets komplicerede historie er synlig i mindesmærkerne, der her er relativt flere end i resten af landet. Mindesmærkerne er blevet etableret af danskere og tyskere, men de er senere blevet flyttet eller direkte vandaliseret, alt efter hvem der har haft medvind politisk.

I det følgende omtales nogle af de omstridte mindesmærker, der også er velkendte: Istedløven, et dansk mindesmærke for de faldne i Slaget på Isted Hede i 1850, blev indviet på Flensborg kirkegård i 1862, efter nederlaget i 1864 flyttet til Berlin som trofæ, i 1945 ført til København, men kom i 2011 tilbage til Flensborg som et udtryk for forsoning.¹⁴ Mindestøtten på Skamlingsbanken (fig. 1) fra 1863, der hædrede forkæmpere for den danske sag i Slesvig, blev sprængt i luften i marts 1864, da Jylland var besat af preussiske og østrigske soldater, men støtten blev allerede genopbygget i maj samme år.¹⁵ Omvendt blev en statue i et tårn på Knivsbjerg, der var blevet opført 1895-1901 af den tyske rigskansler Otto von Bismarck, flyttet til Rendsburg i 1919 inden Genforeningen, mens selve tårnet blev sprængt i 1945 efter Befrielsen.¹⁶ Og de to tyske sejrsmønter, Dübbel Denkmal på Dybbøl Banke ved Sundved og Arnkiel Denkmal ved Arnkilsøre på Als, begge opsat i 1872, fik lov at forfalde efter Genforeningen. Det blev overvejet at udveksle dem med Istedløven, men i stedet blev de også sprængt i 1945, og resterne blev efterfølgende gravet ned med tinglysning om aldrig nogensinde at måtte blive gravet op igen.¹⁷

Fig. 1. Mindestøtten på Skamlingsbanken opført i 1863, sprængt i luften i 1864, men genopsat samme år. – Foto: Jes Wienberg, august 2019.

The memorial column at Skamlingsbanken, built in 1863, blown up in 1864, but rebuilt that same year.

Genforeningens mindesmærker opfattes normalt ikke som omstridte. De er ikke at finde i kategorien, der blev vandaliseret eller sprængt i luften på spektakulær vis. En undtagelse findes dog, nemlig en mindeplade i Birkelse, som blev skudt i stykker under den tyske besættelse 1940-45.¹⁸ Men Genforeningens mindesmærker kan også knyttes til en omstridt hændelse, nemlig afgørelsen om en ny grænseføring ved Kruså. Man kan altså argumentere for, at Genforeningens mindesmærker også skal tælles med i den velkendte gruppe af omstridte mindesmærker dog med den forskel, at de findes over hele Danmark.

Genforeningens mindesmærker

Det allerførste mindesmærke over Genforeningen så dagens lys, allerede inden den nye grænseføring blev en realitet. Det skete i den vestjyske stationsby Tarm den 14. september 1919, hvor realskolebestyrer Sophus Madsen-Mygdal lod et mindesmærke afsløre opført i mursten med et bronzerelief og en kort tekst.¹⁹ Relieffet viste Moder Danmark, som tog imod sin hjemvendte søn omgivet af symboler – på den ene side en dysse, Ribe Domkirke og en ventende plov, på den anden side Dybbøl Mølle og nederst de danske og slesvigske våben. Over relieffet stod årstallet 1919 og under teksten “SØNDERJYLLAND VUNDEN” (fig. 2).

Allerede ved udbruddet af 1. Verdenskrig i 1914 havde Madsen-Mygdal tænkt, at han ville rejse et mindesmærke, hvis krigen muliggjorde en genforening, for en så glædelig hændelse burde indprentes i skolens elever i fremtiden.²⁰ Ved afsløringen i 1919 i Tarm var afstemningerne om Sønderjyllands tilhørsforhold endnu ikke blevet afholdt, og selve Genforeningen skulle først blive til virkelighed det følgende år. Madsen-Mygdal valgte således at fejre Genforeningen, inden den var et faktum og skabte dermed et *fremtidsmærke*, et monument der pegede mod en fremtidig hændelse.

Mindesmærket i Tarm var en ambitiøs konstruktion i tegl og bronze med både tekst og figurer. Mindesmærkerne kunne også tage form som obelisker, dysser, skulpturer, mindetavler, flagstænger og som udplantning af mindetræer eller forflytninger af grænsesten. Men i langt de fleste tilfælde var mindesmærkerne en ydmyg kampesten med en indskrift, der blev anlagt på en central plads i de pågældende byer og landsbyer. Initiativet bag anlæggelserne var da oftest folkeligt og lokalt, ligesom stenene var fremskaffet lokalt på egnen, undertiden hentet fra et nærliggende fortidsminde og transporteret ved fælles kræfter. Stenenes motiver og tekster varierede, så få af dem lignede hinanden. Her var der mulighed for at citere strofer af velkendte forfattere eller indhugge lakoniske indskrifter som i Slagslunde på Sjælland, hvor der simpelthen står

Fig. 2. Mindesmærke for Genforeningen i Tarm 1919 med et relief udført af kunstneren Alois Max Kroupa. Mindesmærket er flyttet flere gange, men blev genindviet på sin nuværende plads i 2001. – Foto: Jes Wienberg, august 2019.

Memorial to Danish Reunification erected in 1919 in Tarm, with a relief by the artist Alois Max Kroupa. The memorial has been moved several times but was rededicated at its current location in 2001.

“1920”.²¹ Både etableringen og indvielsen af mindesmærket kunne være en offentlig handling med hundred- eller tusindvis af deltagere samt taler af ministre, men indvielsen kunne også være en mindre privat ceremoni eller ske helt ubemærket.

Kong Christian X havde en central rolle ved Genforeningen. Kongen markerede officielt Genforeningen, da han den 10. juli 1920 red over grænsen ved Frederikshøj-Høkkelbjerg syd for Kolding. Den efterfølgende dag blev Genforeningen så fejret ved en stor fest på Dybbøl Banke, og den 12. juli mødtes han med dansksindede fra Sydslesvig ved Kruså.²² Disse hændelser blev erindret med ikke færre end fire mindesten. Der blev således rejst en sten, hvor han besteg sin hvide hest (fig. 3), en hvor han red over grænsen, en hvor han stod på Dybbøl Banke, og en hvor han mødte sydslesvigerne.²³

De fleste mindesmærker blev etableret i 1920 og i årene umiddelbart efter eller ved 10-årsjubilæet i 1930, men der er også rejst mindesmærker i 1930'erne, efter Befrielsen i 1945 og enkelte er tilkommet langt senere. Tilfældigvis opdagede jeg således i en sommerferie en mindesten for Genforeningen (fig. 4) rejst i jubilæumsåret 2010 ved Rømø Kirke. Senest i hundredåret for Genforeningen i 2020 tilkom adskillige nye mindesmærker. I Mindeparken i Aarhus blev en sten afsløret med indskriften “SØNDERJYLLANDS GENFORENING MED DANMARK 1920-2020”, der er udsmykket med Sønderjyllands Amts våbenskjold.²⁴ Siden 1995 har der også eksisteret et Genforenings- og Grænsemuseum i Frederikshøj.²⁵

Genforeningens mindesmærker – oversigter

Genforeningens mindesmærker præsenteres indgående i flere bøger og talrige artikler samt i databaser og på hjemmesider. Derimod optræder lidt forskellige oplysninger om, hvor mange der egentlig er. Antallet kan variere afhængig af, hvornår optællingen er foretaget, og hvad den omfatter, således også om det gælder alle typer af mindesmærker eller kun mindestenene.

Historiker, højskoleforstander og redaktør Johannes Vejlaget udgav i 1934 et tyndt hæfte, *533 Mindesmærker for Genforeningen*, som beskrev et udvalg.²⁶ Siden blev hæftet udviklet til en 600 sider tyk bog, *Genforeningsmindesmærkernes Historie*, der udkom i 1939, og som den dag i dag stadig er et hovedværk med dets beskrivelse af 561 mindesmærker fra perioden 1919-38.²⁷ Værket blev til med hjælp af 6000 udsendte spørgeskemaer samt rejser med motorcykel over to årtier.²⁸

Som et eksempel på en regional oversigt, der blev tilvejebragt på cykel, kan nævnes *Genforeningsstenene i Sønderjylland* af lokalhistorikeren Ingolf Haase fra 2008.²⁹ Her omtales 133 mindesten i Sønderjylland.

Fig. 3. Mindesten opsat i 1921, hvor Christian X på Genforeningsdagen 10. juli 1920 var steget op på sin hvide hest, inden han red over den gamle grænse. – Foto: Jes Wienberg, august 2019.

Memorial stone erected in 1921 on the spot where King Christian X on Reunification Day, 10th July 1920, mounted his white horse before riding across the old border.

I et samarbejde mellem to etnologer, Inge Adriansen ved Museum Sønderjylland og Eske Wohlfahrt ved den daværende Kulturarvsstyrelse, etablerede man i årene efter 1999 en efterspurgt og aktuel oversigt for både forskere og almenhed, nemlig databasen *Monument, Ideologi og Landskab: Nationale mindesmærker og mødesteder 1830–2000*.³⁰ Databasen er desværre ikke længere tilgængelig. Oplysningerne er imidlertid blevet overført til Slots- og Kulturstyrelsens database *Fund og Fortidsminder*, og her er der i skrivende stund (26. feb. 2021) 684

Fig. 4. Genforeningssten ved Rømø Kirke fra jubilæumsåret 2010. – Foto: Jes Wienberg, juli 2015.

Reunification stone from the 90th anniversary in 2010 at the church on Rømø.

resultater, når man søger på kategorien “Social og samfund” med undergruppen “Genforeningssten”. Det må dog noteres, at gruppen “Genforeningssten” også inkluderer enkelte andre typer af mindesmærker som flagstænger, og at en og samme lokalitet kan være opdelt på flere enheder, dvs. at det faktiske antal mindesmærker er lavere end 684.³¹

Databasen *Monument, Ideologi og Landskab* lå til grund for Inge Adriansens monumentale oversigtsværk *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder* i 2010. I værket præsenterede og diskuterede hun et mindre udvalg af mindesmærker for Genforeningen. Deres antal angives imidlertid både som ca. 450 og ca. 550, hvoraf et udvalg af de vigtigste blev vist på et kort.³²

I en pressemeddelelse i forbindelse med fredningen af mindesmærker for Genforeningen nævner Slots- og Kulturstyrelsen i 2018, atter lidt modsætningsfuldt, et antal af både ca. 650 og ca. 670 genforeningssten og mindesmærker.³³ Videre har Grænseforeningen i forbindelse med jubilæet præsenteret en ny hjemmeside med en oversigt, hvor der kan tælles til 622 genforeningssten.³⁴ Grænseforeningen har også i jubilæumsåret støttet udgivelsen af en ny

oversigt af fotografen Margrethe S. Petersen, *Til Tids Ende Sten tale. Mindesmærker for Genforeningen*, som i ord og billeder præsenterer 644 lokaliteter med mindesmærker.³⁵

En anden oversigt er Jens Anker Ambirks registrering *Danmarks genforeningssten*, der redegør for 687 mindesmærker, heraf 636 mindesmærker i form af mindesten, skulpturer, mindetavler og bygninger, hvoraf 21 anses for at være forsvundet, mens de 51 øvrige har form af flagstænger, mindetræer og andet.³⁶

Umiddelbart kan det således virke som om, der allerede er tilstrækkelig med oversigter, som dokumenterer Genforeningens mindesmærker. Den omfangsrige litteratur beskriver mindesmærkernes tilkomst, lokalisering, udformning, indskrifter, billeder, initiativtagere, finansiering, stentransporter, taler og fester samt i mere ambitiøse tilfælde også kunstnerne bag. Og flere værker præsenterer oversigtskort, som viser, hvor mindesmærkerne er placeret i det danske landskab. Hidtil har det dog ikke været muligt at finde oversigter over den kronologiske udvikling bortset fra i de to første årtier.³⁷ Man kan således ikke få et tidligt overblik over rejsningen af mindesmærker, der kan sammenlignes med den politiske udvikling.

Ingen af de eksisterende oversigter danner et tilfredsstillende grundlag, der kan bruges som udgangspunkt for en analyse af den kronologiske udvikling. Vejlagers bog er i det store hele pålidelig, men den dækker jo kun tiden frem til udgivelsen i 1939. Databasen *Monument, Ideologi og Landskab* findes ikke længere, og de registreringer, som er blevet overført til Slots- og Kulturstyrelsens officielle database *Fund og Fortidsminder*, viser sig ved kritisk granskning behæftet med fejl og udeladelser. Og hverken Ambirks database eller Petersens bog *Til Tids Ende Sten tale* er fuldstændige eller fejlfrie. For at få et overblik over kronologien har det derfor været nødvendigt at gennemgå materialet i litteraturen og databaserne igen og skabe et nyt katalog, nu med i alt 683 mindesmærker i tiden 1919-2020 (bilag).

Det fremgår af den nye oversigt, hvordan enkelte mindesmærker blev etableret allerede i 1919, omtrent halvdelen i 1920, siden aftager antallet gennem 1920'erne, men øges markant i jubilæumsåret 1930, aftager igen for at stige i slutningen af 1930'erne; i hele perioden 1919-39 rejses således årligt mindesmærker med 1929 som en eneste undtagelse. Ingen etableres under besættelsen, men relativt mange i 1945 og 1946 ofte i form af dobbeltmindesmærker for både Genforeningen 1920 og Befrielsen 1945. Efter 1950 ophører i princippet etableringen af mindesmærker bortset fra i 1957 og 2016, jubilæumsårene 2000 og 2010 og sidst men ikke mindst med en opgang ved 100-årsjubilæet i 2020. Men hvorfor er der blevet etableret så mange mindesmærker for Genforeningen – især i 1920, men også senere?

Mindesmærker til glæden

Søger man at forstå Genforeningens mindesmærker som fænomen, er det oplagt at begynde (men ikke afslutte) med initiativtagernes egne motiveringer. Gør man det, vil man snart opdage, at der går en uafbrudt lige linje fra datidens tanker, taler og tekster frem til vores tids opfattelse af mindesmærkerne i forbindelse med deres fredning. Ifølge Sophus Madsen-Mygdal – og mange andre i hans samtid – var Genforeningen en gave og en glædelig begivenhed, som burde erindres.³⁸ Johannes Vejlagere beskrev to årtier senere mindesmærkerne med begejstring: “De staar som Glædesvarder langs den alfare Vej, i Byen, paa Banker og Højdepunkter, ved Vejkryds og foran Hjemmets Dør og taler om vor Tids skønneste Oplevelse og om dansk Folkesind i Aarene efter Genforeningen.”³⁹

Når Inge Adriansen skulle forklare de mange mindesmærker over Genforeningen, først i *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000* og senere i *Erindringssteder i Danmark*, så henviste hun også til glæden og beskrev dem med et udtryk fra deres samtid som “Glædesraab”.⁴⁰ Genforeningen var en glædelig og længe ventet begivenhed, som folk mere eller mindre spontant ville fejre. De fleste mindesmærker blev indviet på selve Genforeningsdagen 15. juni 1920 eller i de efterfølgende måneder. Siden kunne der være lokale og regionale variationer, hvor individer og grupper konkurrerede om at være først med et mindesmærke, eller hvor det at rejse et mindesmærke blev en modesag. Når der i 1920'erne især blev rejst mindesmærker nord for Kongeåen, skyldes det, at sønderjyderne var optaget af at rejse mindesmærker over deres faldne i 1. Verdenskrig. Men når der så i stedet blev rejst mindesmærker over Genforeningen i 1930'erne i netop Sønderjylland, var det imidlertid en markering rettet mod tysksindede grupper, hvis position var blevet styrket efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland i 1933.⁴¹

I forbindelse med fredningen af Danmarks genforeningssten blev glæden igen fremhævet. Daværende kulturminister Mette Bock sagde således om stenene, at: “De fortæller også historien om den glæde, som Sønderjyllands genforening skabte både nord og syd for den gamle Kongeågrænse.”⁴²

Man har altså accepteret datidens egne forestillinger og motiveringer som en hovedforklaring uden kritisk at overveje, om der også kan findes andre kompletterende eller bagvedliggende årsager til, at Genforeningens mindesmærker skød op som svampe overalt i Danmark

Genforeningen i 1920 var en glædelig begivenhed for de fleste på den danske side af grænsen, men langt fra for alle og slet ikke syd for grænsen. Jeg vil således argumentere for, at Genforeningen var, og er måske endnu, en omstridt begivenhed, der i allerhøjeste grad havde et behov for afledende manifestationer i form af mindesmærker – mange mindesmærker.

Konflikter i grænselandet

At grænselandets historie har været og måske stadigvæk er omtvistet mærkes i sprogbrugen i den omfattende litteratur, i de nationale følelser, som emnet fremkalder, og i de usædvanlig mange mindesmærker og deres egen historie. Spørgsmålet om Genforeningen er således ikke et neutralt emne, men kan vække markante holdninger om, hvordan det har været, er eller med rette burde være. Fortællingerne om grænselandets historie er således præget af forskellige perspektiver, der konkurrerer med hinanden.⁴³

Idéen om nationen satte i 1800-tallet gang i en proces, som omskabte Europa radikalt. På den ene side blev gamle imperier og konglomeratstater opsplittet i mindre nationalstater, mens små fyrstedømmer på den anden side blev forenet i større stater. Imperiet og konglomeratstaten havde fyrsten som samlende punkt, men kunne rumme forskellige folkeslag, love, sprog og religioner. Nationen derimod skulle samle ét folk med ét fælles sprog under én fælles kultur og historie. Den danske helstat, der bestod af kongeriget Danmark, hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg, var truet på sin eksistens.

Grænselandets relativt selvstændige hertugdømmer Slesvig-Holsten kom i forbindelse med den udvikling under pres mellem danske og tyske interesser. Nogle opfattede sig som danskere, nogle som tyskere og andre som slesvig-holstenere. Der blev talt og skrevet dansk/sønderjysk, tysk/plattysk, eller frisisk afhængigt af sammenhængen. Men nu blev man tvunget til at vælge. Der skulle to krige samt to folkeafstemninger til, før den nuværende grænse kunne fastlægges.

Holsten havde en tysktalende befolkning, var en del af Det Tysk-Romerske Rige og blev efter Napoleonskrigene tilsluttet Det Tyske Forbund. Den nationale strid handlede i stedet om Slesvigs tilhørsforhold, hvor fortidsminderne, historien, sproget med stednavne og sindelag blev bragt i spil i diskussionen af, hvor den retmæssige grænse skulle føres. Fortidsminder og stednavne blev således anvendt som argumenter for, at Slesvig enten skulle være *urdansk* eller *urtysk*.⁴⁴

I historiens skatkammer kan man som bekendt hente noget for enhver smag, og således kan man også trække omstændigheder frem, der knytter Slesvig til henholdsvis Danmark eller Holsten. Der kan henvises til vikingetidens grænse ved Danevirke, til konstitutionen eller håndfæstningen i 1326, hvor Valdemar 3. lovede, at kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig ikke måtte have samme regent, til Ribebrevets håndfæstning i 1460, hvor Christian I som landsherre, hertug af Slesvig og greve af Holsten måtte love, at Slesvig og Holsten skulle forblive evigt udelt sammen, "ewich tosamende ungedelt".⁴⁵ Et blik i *Historisk Atlas – Danmark* eller på kortene i *Sønderjyllands Historie* viser

imidlertid, hvordan grænselandet gennem århundrederne tegner skiftende komplicerede mønstre, hvor politiske, sproglige, kirkelige og økonomiske enheder sjældent er sammenfaldende.⁴⁶

Den første slesvigske (borger)krig 1848-50, Treårskrigen, blev vundet af Danmark. Der fandtes da efterfølgende tre alternativer at vælge imellem: Helstatspolitikken, som gik på at bevare Danmark, Slesvig og Holsten sammen; slesvig-holstenismen, hvor holdningen var, at man skulle give hertugdømmerne en selvstændig forfatning i personalunion med Danmark; og Ejderpolitikken, hvor man argumenterede for, at Danmarks grænse skulle gå ved Ejderen uden Holsten, der som nævnt allerede var tilsluttet Det Tyske Forbund. Efter den danske sejr fortsatte helstaten.⁴⁷

Den 2. Slesvigske Krig i 1864 udløst af den danske Novemberforfatning, som knyttede Slesvig nærmere til kongeriget, resulterede i et dansk nederlag mod forenede styrker fra Slesvig-Holsten, Preussen og Østrig. Hertugdømmet Slesvig blev nu også en del af Det Tyske Forbund, dernæst efter en krig mellem Preussen og Østrig en del af Preussen fra 1867 og fra 1871 en del af det nye tyske kejserrige. Mellem 1864 og 1920 kom den dansk-tyske grænse til at gå langs Kongeåen.⁴⁸

I traktaten fra Pragfreden i 1867 mellem Preussen og Østrig fik Frankrig imidlertid tilføjet en §5, der betød, at befolkningen i de nordlige distrikter af Slesvig skulle få mulighed for at tilslutte sig Danmark efter en fri folkeafstemning i fremtiden. Aftalen blev dog suspenderet i 1897.⁴⁹

Folkeafstemninger og Påskekrise

Tysklands nederlag i 1. Verdenskrig åbnede atter muligheden for en ny grænselægning. I Versailles-traktaten blev det fastlagt, at en ny afstemning skulle holdes i overensstemmelse med princippet om folkenes selvbestemmelse. Efter en del politiske og diplomatiske tovtækkerier blev det afgjort, at der skulle gennemføres afstemninger om det fremtidige tilhørsforhold for zone I og II, altså den nordligste og mellemste del af Slesvig, men ikke for zone III, den sydligere del ned til Danevirke, eller for området mellem Danevirke og Ejderen; sidstnævnte områder skulle forblive tyske. Afstemningen i zone I blev gennemført den 10. februar 1920 og resulterede i, at ca. 74 pct. stemte for Danmark og ca. 25 pct. for Tyskland. Derefter blev der stemt i zone II den 14. marts 1920, hvor ca. 75 pct. stemte for Tyskland og ca. 20 pct. for Danmark. Som en konsekvens overtog Danmark suveræniteten over zone I den 15. juni 1920.⁵⁰

Umiddelbart kan Genforeningen 1920 efter folkeafstemningen fremstå som en fredelig og forbilledlig afgørelse, der indledte en periode af respektfuld sam-

eksistens. Nu blev det en gang for alle fastlagt, hvor grænsen skulle gå mellem to lande, og dermed kunne en langvarig konflikt omsider afsluttes. Men nej, så enkelt var og er det ikke. For Genforeningens nye grænsedragning var et kompromis, der efterlod misfornøjede grupper på begge sider.

Folkeafstemningen var i sig selv omstridt. Skulle der overhovedet være en afstemning, hvad skulle den omhandle, hvem skulle have lov at stemme, hvornår og på hvilken måde?

De dansksindede, som ønskede Slesvig til Danmark, kunne være misfornøjede med, at det overhovedet skulle være nødvendigt med en folkeafstemning, at den først kom nu og at den, da den så endelig kom, ikke omfattede hele Slesvig. Afstemningens resultat, der lod zone II med Flensborg forblive tysk, var heller ikke tilfredsstillende. Særligt Flensborgs situation skuffede mange inklusive kongen og hans nærmeste. En kreds arbejdede således for at inkludere Flensborg uanset afstemningens udfald (Flensborgbevægelsen), andre arbejdede for en grænse ved Danevirke (Danevirkemændene) eller Ejderen/Kielerkanalen (Ejderfolk). Omvendt kunne tysksindede være utilfredse med, at man blev påtvunget en afstemning i forbindelse med Versaillesfreden og derefter utilfredse med, at zone I tilfaldt Danmark.

Mindretal på begge sider af den nye grænse kunne være skuffede, altså tysksindede som nu havnede i Danmark, og dansksindede som måtte forblive i Tyskland. I nogle kommuner i zone I tegnede der sig et flertal for Tyskland, men disse flertal endte alligevel med at høre til Danmark sammen med resten af zone I. Det var tilfældet i Højer, Sønderborg, Tinglev, Tønder, Udbjerg og Åbenrå. Omvendt var der enkelte kommuner med dansk flertal i zone II, som kom til at høre til Tyskland. Det var tilfældet på øen Før.⁵¹

Afstemningernes resultater fremkaldte en alvorlig politisk krise, Påskekrisen, da Christian X den 29. marts 1920 gik imod et flertal i Folketinget og afskedigede regeringen under ledelse af den radikale Carl Theodor Zahle, som var støttet af Socialdemokratiet. Hensigten var at fremtvinge et nyt folketingsvalg og dermed også en ny fordeling af mandater, som forhåbentligt kunne lede til, at Flensborg alligevel kom til Danmark. Venstre og de Konservative ville nemlig lade zone II forblive neutral og afholde en ny afstemning på et senere tidspunkt, når befolkningen var blevet mere dansksindet. Spørgsmålet om den fremtidige grænse spillede her sammen med andre politiske, sociale og økonomiske uenigheder. Kongen udnævnte en ny regering, men efter forhandlinger og trusler om en generalstrejke blev regeringen hurtigt afskediget, en ny blev indsat og et nyvalg udskrevet, dog uden at det resulterede i en anden løsning af grænsespørgsmålet. Flensborg forblev tysk.⁵²

Efter Genforeningen

Genforeningen satte ikke punktum for spørgsmålet om, hvor grænsen burde gå. Påskekrisen er velkendt, men den nye grænseføring blev også anfægtet fra tysk og det tyske mindretals side i de følgende årtier. Grænsen blev ikke officielt anerkendt i Tyskland i 1920'erne trods flere henstillinger fra dansk side, ligesom justeringer og en tilbageføring til Kongeåen blev diskuteret. For den nye grænse var en af mange konsekvenser af den forhadte Versailles-traktat, som man fra tysk side ville ophæve. Fra dansk side oprettede man i 1925 Grænsevænet for at beskytte grænselandet mod en eventuel tysk invasion. Senere skiftede vænet navn til Jyske Værn. Efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland blev grænsen udsat for et nyt pres fra slesvig-holstenere. Den nye grænse blev i tysk optik opfattet som en påtvungen uret, og Nordslesvig skulle befries. Som dansk reaktion stiftede man på Skamlingsbanken i 1933 Det unge Grænseværn.⁵³ Hæftet *533 Mindesmærker for Genforeningen* blev solgt til fordel for netop Grænsevænet.⁵⁴

I dagene umiddelbart efter Befrielsen i maj 1945, hvor Tyskland atter havde lidt et nederlag, fastslog samlingsregeringens statsminister Wilhelm Buhl ved sin tiltrædelse, at "Danmarks Grænse ligger fast". Men det sydslesvigske spørgsmål fik snart bred interesse i befolkningen. I 1946 blev således indsamlet en halv million underskrifter i Danmark for, at Sydslesvig, som på det tidspunkt husede mange flygtninge, skulle frigøres fra Tyskland. Den danske indblanding blev imidlertid afvist af England, som havde besat området. Den efterfølgende regering, ledet af statsminister Knud Kristensen fra Venstre, øjnede dog to muligheder: Enten kunne grænsen reguleres, eller også kunne man begynde en udveksling af mindretallene. Spørgsmålet splittede Folketingets partier, men regeringen svarede i den såkaldte *Oktobernote* i 1946, at man ikke ville foreslå ændringer i Sydslesvigs tilhørsforhold. Alligevel agiterede Knud Kristensen for en ny folkeafstemning, så Sydslesvig kunne komme tilbage til Danmark. Han gjorde det som privatperson, men modsigelsen fremkaldte et mistillidsvotum, hvorefter statsministeren måtte gå af og udskrive et nyvalg i oktober 1947.⁵⁵

Selv om samarbejdet over grænsen og respekten for mindretallene har fungeret godt efter 2. Verdenskrig, kunne der fortsat noteres utilfredshed med Genforeningens kompromis. Således har jeg selv i mit jyske barndomshjem med delvis sønderjyske rødder hørt Ejderpolitikens slagord "Danmark til Ejderen!" i 1970'erne.⁵⁶ Og af rigsantikvar Olaf Olsens memoirer fremgår det, hvorledes formanden for en stor dansk fond i 1990'erne ikke syntes, at Genforeningen var noget at fejre, for "Vi fik jo ikke det hele!"⁵⁷

Efter Genforeningen i 1920 fik begreber som Sønderjylland og Slesvig nye betydninger, der gjorde det lettere at acceptere kompromiset med den nye

grænse. Hvor Sønderjylland oprindeligt var navnet for hele landsdelen, blev Slesvig betegnelsen for hertugdømmet gennem middelalderen og frem til 1864. Men med den nationale bevægelse i 1800-årene kom Sønderjylland tilbage som et dansk navn for hertugdømmet for at betone tilhørsforholdet til Danmark.⁵⁸ Efter Genforeningen fik Sønderjylland så en ny og mere begrænset betydning som navn for Nordslesvig eller zone I, altså området fra Kongeåen til Kruså, mens *Schleswig* blev den tyske betegnelse for området syd for Kruså. Sønderjylland var trods alt vunden!

Ord betyder noget. At Genforeningen ikke var eller er uproblematisk at fejre, fremgår således også af hjemmesiden for “Genforeningen 2020”, hvor der står, at hændelsen kan beskrives som enten en genforening, en afståelse eller en deling.⁵⁹ Valget af ord afhænger af perspektivet – dansk, tysk eller slesvigsk.

Mindesmærker med forbehold

At Genforeningen ikke bare kan tolkes som en glædelig begivenhed, men også som et omtvistet kompromis i et konfliktfyldt grænseland åbner for en ny forståelse af, hvorfor man har rejst så mange mindesmærker. I den forbindelse er det værd at fokusere på et mindre antal mindesmærker, som afslører, at ikke alle var fornøjede med, hvordan Genforeningen blev gennemført.

Ser man nærmere på mindesmærkernes indskrifter, så var det ikke alle, som udtrykte glæde over, at Sønderjylland var kommet tilbage til Danmark, eller noterede at landet atter var blevet helt. Det altovervejende flertal udtrykte nationalt håb, glæde eller stolthed, men et lille mindretal på 31 af 683, dvs. 4,5 pct., udtrykker forbehold eller skuffelse mere eller mindre tydeligt.

Der er indskrifter, der minder sin læser om, at ikke alle kom tilbage til Danmark. I stedet for Sønderjylland optræder i stedet betegnelsen Nordslesvig, at Nordslesvig blev genforenet, hvilket er tilfældet ved 10 mindesmærker.⁶⁰ Som eksempel kan nævnes det største mindesmærke for Genforeningen, der tillige er opført ved et af landets højeste punkter, nemlig Ejer Bavnehøj i Jylland, med først en mindesten i 1920 og i 1924 også et stort Genforeningstårn (fig. 5) dekoreret med en buste af Christian X samt indskriften “NORDSLESVIG GENFORENET MED MODERLANDET”. Tårnet blev bygget efter en folkeindsamling og er tegnet af arkitekten Jens Laustsen.⁶¹

Der eksisterer også 21 mindesmærker, som med forskellige formuleringer udtrykker misfornøjelse med Genforeningen. De påpeger, at kun en del af Slesvig kom til Danmark, at det kun blev en halv genforening, at den gamle grænse gik ved Thyras Vold, og udtrykker sorg over de efterladte i Sydslesvig eller det, som er værre.⁶²

Fig. 5. Ejer Bavnehøj med mindesten fra 1920 og Genforeningstårnet opført i 1924. – Foto: Jes Wienberg, juli 2019.

A memorial stone from 1920 and the Reunification Tower built in 1924 at Ejer Bavnehøj.

Et eksempel er en mindesten fra 1921 i Asferg ved Randers med indskriften: “1864, NORDSLESVIG FRELSTES FRA VOLDSMAGTENS GRU, SYDSLESVIGS DANSKE KÆMPER ENDNU, 1920”.⁶³ Et andet eksempel er fra Hvidsten Kro: “ET MINDE OM AT DANNEBROG KOM HALV VEIEN TIL DANEVIRKE 1920”.⁶⁴

Mindesmærker, som har forbehold mod Genforeningen, handler om den interne danske debat om, hvor grænsen med rette burde gå. De fleste accepterede tilsyneladende den nye grænse ved Padborg, men nogle ville have den

længere sydpå, så Flensborg i det mindste kom med, eller flytte grænsen ned til Danevirke eller Ejderen/Kielerkanalen. De forskellige politiske opfattelser kan altså også aflæses i indskrifterne på et fåtal mindesmærker.

Selv om der var mange kritiske stemmer, både danske og tyske, imod Genforeningen, og selv om ca. 25 pct. havde stemt imod dansk tilhørsforhold i zone I, området ned til dagens grænse ved Kruså, så kom det altså ikke til udtryk i samme udstrækning i forbindelse med rejsningen af mindesmærker. Det er ikke sådan, at 25 pct. af mindesmærkerne er kritiske. I den materialiserede erindring dominerer danskheden og glæden.

Fortællingen om Genforeningen, herunder alle mindesmærker, blev med få undtagelser formuleret af de sejrende. Det dansksindede flertal i Sønderjylland, der også fremover skulle leve sammen med et tysk mindretal, viste dog hensyn, for her er der kun to mindesten, som ville *det hele*, en mindesten fra 1923 i Forballum i Mjolden sogn med indskriften “MINDE OM GENFORENINGEN 15. JUNI 1920, END SKILLER LANDEGRÆNSEN SAMME ÆT”⁶⁵ og en fra 1931 i Kobberholm i Ullerup sogn med den mere lavmælte indskrift “MINDE OM GENFORENINGEN D. 9. JULI 1920, CHR. X, SLESVIG DELT”.⁶⁶

Ord betyder som sagt noget. Så sent som ved 100-årsjubilæet i 2020 kunne en nyopsat mindesten skabe debat, da indskriften som helhed, måske lidt ubetænksomt, kan tolkes som et ønske om, at også Sydslesvig skal tilbage til Danmark, altså et *Danmark til Ejderen*. Det er en sten, indviet 11. juli ved Arveprins Knuds Kollegium på Frederiksberg, hvor den første del af indskriften citerer en sten ved Eremitageslottet i Dyrehaven til minde om slesvigernes besøg i 1861 og 1865. På genforeningsstenen står nu: “Intet Slesvig uden Danmark – intet Danmark uden Slesvig. Til minde om 100 året for Nord-slesvigs genforening med Danmark i 1920”.⁶⁷

At forme et erindringsfællesskab

Genforeningen 1920 er ikke et historisk faktum, men en fortælling om et historisk hændelsesforløb. Den repræsenterer en af flere mulige måder at berette om, hvad der skete dengang. Det er en fortælling, der skal skabe en fælles erindring for at fremme det nationale sammenhold i en tid præget af krise og splittelse. Det er en fortælling, der absolut var brug for i tiden omkring 1920, og som man også har kunnet aktualisere i senere perioder, når grænsen er blevet opfattet som truet.

Genforeningen blev gennemført midt i en krisetid, hvor Europas politiske kort blev omskabt: Kejserdømmer og monarkier faldt, Den Russiske Revolution

truede med at sprede sig til flere lande, flere oprør fandt sted i Tyskland, og Finland blev kastet ud i en borgerkrig. Danmark havde klarlagt sig rimelig uskadt gennem 1. Verdenskrig, men også her var det politiske system usikkert med et voksende Socialdemokrati, som endnu ikke havde del i magten. Der var således behov for en glædelig begivenhed, som kunne aflede opmærksomheden fra ydre og indre trusler. En begivenhed, der kunne samle befolkningen på tværs af politiske og sociale kløfter og styrke det nationale fællesskab.

Et tungt pragtværk er blevet udgivet i forbindelse med 100-årsjubilæet, *Genforeningen 1920 – Da Danmark blev samlet*.⁶⁸ Men her kan både hoved- og undertitlen betvivles. Fandt der overhovedet en genforening sted i 1920? Og betød Genforeningen en samling af Danmark? Altså, hvad var det, som blev forenet? Blev riget ikke allerede samlet under Harald Blåtands regeringstid?

På værkets omslag ses et fotografi fra Christians X's berømte ridt over grænsen, og kongen forekommer også flittigt inde i selve bogen. Dette er paradoksalt. For ganske rigtigt lykkedes kongen med at iscenesætte sig selv på sin hvide hest omgivet af dannebrogssflag som et samlende symbolsk centrum under fejringen af Genforeningen, gengivet i talrige fotografier og malerier. Men selvsamme konge havde forinden aktivt efterstræbt en anden løsning af grænsespørgsmålet, hvilket kastede landet ud i en politisk krise, Påskekrisen.

Hvorfor har man rejst så mange mindesmærker over Genforeningen, lød artiklens første hovedspørgsmål? Svaret er, at mindesmærkerne repræsenterer forsøg på at forme det nationale erindringsfællesskab med en konkret påmindelse om, hvordan Genforeningen skal opfattes.⁶⁹

Genforeningens mindesmærker skulle aflede opmærksomheden fra samtidens politiske og sociale konflikter og styrke det nationale sammenhold indadtil og udadtil. Mindesmærkerne gjorde det ved at berette om en genforening af Sønderjylland med Danmark, hvilket var og er en tvivlsom gengivelse af det, der faktisk skete. De skulle forme, hvordan man tolkede en vigtig hændelse. Kun et fåtal indskrifter, som insisterede på at anvende navnet Nordslesvig, eller som udtrykte skuffelse, vidner om, at der trods alt ikke var opnået enighed om Genforeningen.

Det omstridte faktum var, at der efter to krige og to afstemninger blev etableret en helt ny grænse, hvor mindre end halvdelen af det, som blev benævnt Slesvig eller Sønderjylland, kom til Danmark. Og landområdet, som nu blev "genforenet" med Danmark, havde i århundreder været relativt selvstændigt, i perioder forenet med Holsten og en kortere tid en del af Preussen/Tyskland. Glidningen i betydningen af begrebet Sønderjylland kunne imidlertid hjælpe fortællingen om en genforening på vej.

Mindesmærker for Genforeningen blev etableret i meget stort antal i året for hændelsen og derefter gennem 1920'erne, ved jubilæet i 1930, i slutningen af 1930'erne og igen umiddelbart efter Befrielsen 1945-46. Der er i denne periode et påfaldende sammenfald mellem de mange rejsninger af mindesmærker og kriser, hvor Genforeningen var omstridt, grænsen ikke anerkendt fra tysk side, efter 1933 endog truet – eller hvor man fra dansk side atter diskuterede en flytning længere sydpå. Motiverne for at etablere mindesmærker har således skiftet over tid. Mindesmærkerne var på den ene side glædesvarder eller glædesråb, der gerne kunne overdøve andre opfattelser, og på den anden side var de en slags grænsesten spredt ud i landskabet vendt mod det genstridige Tyskland, der skulle fastholde den nye grænse som en urokkelig kendsgerning.

Mindesmærkerne handlede ikke *om at erindre*, men om *hvordan* man skulle erindre fremover. Genforeningens mindesmærker bidrog således til at skabe en delvis *falsk erindring* om fortiden, hvilket med tiden blev temmelig vellykket, hvor realskolebestyreren fra Tarm blot var forud for sin egen tid.

Efter 1945 kunne så nye mindesmærker, der berettede om frihedskampen og Befrielsen, på samme måde forme erindringen og fungere som nationale samlingspunkter i en vanskelig overgangstid. Genforeningens mindesmærker havde udspillet sin tiltænkte rolle og risikerede at blive “usynlige”.

Fra fejring til fredning

Til trods for coronapandemien fik Genforeningen stor opmærksomhed op til og i jubilæumsåret 2020. Der blev publiceret bøger, artikler og kronikker, rejst nye mindesten, og ca. 650 genforeningssten blev fredet og registreret i den officielle database *Fund og Fortidsminder*. Jeg vil nu vende tilbage til artiklens andet hovedspørgsmål, hvorfor er også moderne mindesmærker blevet fredet?

For det første undrer nogen sig måske over, at man vælger at frede, hvad man må betegne som ’moderne fortidsminder’. Men det bør ikke længere overraske. For der findes her i 2000-årene en generel tendens til, at arkæologi studerer alle tider, også moderniteten eller samtiden, endog fremtiden.⁷⁰ Og der er en global tendens til også at bevare moderne kulturarv. Som eksempel kan nævnes, at der nu er optaget adskillige moderne bygninger i UNESCO’s berømte fortegnelse over verdensarv, f.eks. Jørn Utzons Sydney Opera House, der blev opført 1957-73, og Antoni Gaudí’s bygninger, hvoraf kirken La Sagrada Familia i Barcelona endnu ikke er klar.⁷¹

For det andet er Genforeningens mindesmærker ikke blevet vandaliserede eller sprængt i luften med en enkelt undtagelse. Men efterhånden som konflikterne har fortaget sig i grænselandet, er de blevet glemselssteder.⁷² Af

litteraturen og databaserne kan man konstatere, at der i en del tilfælde er forsvundet mindesmærker, men desto flere er blevet forandret, flyttet, teksten kan være vanskelig at læse, eller man ved ikke længere, hvem der rejste dem eller hvornår; nogle forsvundne blev genopdaget i forbindelse med 100-årsjubilæet. Af de 644 mindesmærker, som præsenteres i *Til Tids Ende Sten tale*, omtales ca. 93 (14 pct.) at være blevet flyttet, hvilket nok er et minimum. Og af de 683 mindesmærker registreret i bilaget savnes der ved 61 (ca. 9 pct.) af lokaliteterne oplysninger om mere præcist, hvilket år de er blevet etableret. Mindesmærkerne kan således behøve både professionel og folkelig opmærksomhed.

For det tredje kan man notere sig motiveringen af fredningen. Formanden for Grænseforeningen Jens Andresen, hvor foreningen var en af initiativtagerne, formulerede sig således: "Jeg er meget glad for, at kulturministeren har erklæret sig enig i, at alle genforeningssten skal bevares for eftertiden. 100-året for Genforeningen i 1920 er en god anledning til at frede genforeningsstenene, som samlet set er Danmarks mest originale bidrag til europæisk monumentkultur. Genforeningsstenene udtrykker danskernes glæde over Genforeningen, lokal virketrang og national fællesskabsfølelse, som gør dem unikke som monument over en af de vigtigste begivenheder i Danmarkshistorien."⁷³

Ja, genforeningsstenene er et unikt og originalt dansk eksempel på mindesmærker, ja, de udtrykker helt overvejende glæde over Genforeningen, og ja, de vidner om virketrang, som går på tværs af sociale og politiske skillelinjer. De er altså velegnede for at fremme en national fællesskabsfølelse.

Her et århundrede efter Genforeningen er der i princip opnået konsensus. Det er ikke længere aktuelt at justere grænsen. Og selv om det kan diskuteres, om hændelsen skal benævnes som en genforening, afståelse eller deling, så er Genforeningen 1920 blevet et vedtaget begreb. På den måde har erindringspolitikken sejret. Den er lykkedes med at overdøve både tvivlere og modstandere.

Genforeningen er blevet til en af mange fortællinger om Danmark, hvor mindesmærkernes enkle og folkelige karakter kan passe med nationens selvopfattelse. Genforeningen og dens mindesmærker er blevet til en del af det danske erindringsfællesskab, som både kan fejres og fredes.⁷⁴ Alligevel, med tanke på den store opmærksomhed omkring Genforeningens 100-årsjubilæum i 2020 og den omfattende fredning, vil jeg lade det stå som et åbent spørgsmål, om også vores egen tid er en krisetid i behov for afledende opmærksomhed.

Bilag

Genforeningens mindesmærker – oversigt 1919-2020

En oversigt over Genforeningens mindesmærker kan skabes ved at sammenføre information fra flere publicerede kilder, litteratur og databaser, som ikke hver især giver et fuldstændigt billede. Under udarbejdelsen af foreliggende oversigt har jeg anvendt Johannes Vejlagers bog, *Genforeningsmindesmærkernes Historie* (1939), Margrethe S. Petersens bog *Til Tids Ende Sten tale* (2020), Slots- og Kulturstyrelsens database *Fund og Fortidsminder* samt Jens Anker Ambirks database *Danmarks genforeningssten*, hvor mindesmærkerne er ordnet alfabetisk og geografisk. Begge databaser er besøgt i februar 2021. Vejlagers bog er en vigtig kilde, som ofte har detaljerede oplysninger om mindesmærkernes tilblivelse, mens Petersens bog kompletterer med fotografier og en del årstal. *Fund og Fortidsminder* er af skiftende kvalitet og behæftet med fejl, mens Ambirks database for nærværende er den mest fuldstændige oversigt. Benævnelser af lokaliteter varierer i litteraturen og databaserne, men jeg har hovedsagligt fulgt Ambirks oversigt.

Oversigten omfatter mindesmærker af skiftende udformning og størrelse – monumenter, skulpturer, obelisker, mindesten, dysser, mindetavler, mindetræer, flagstænger, bygninger, kirkeinventarer og grænsesten; hvor ikke andet er anført, vil mindesmærket normalt bestå af en sten. Det totale antal er 683 mindesmærker, hvoraf 622 mindesmærker kan dateres, mens tidspunktet for etableringen eller indvielsen er usikker for 61.

Den kronologiske oversigt viser, hvilket år mindesmærket blev rejst og/eller indviet. Hvis det præcise år ikke kan klarlægges, er mindesmærket ført til gruppen med usikker datering. Oversigten kan selvfølgelig have overset enkelte mindesmærker, lige som der lokalt kan findes litteratur eller mennesker, som kender tidspunktet for rejsningen eller indvielsen af mindesmærker.

1919 (8)

Kassebølle Friskole (maleri), Rislev (anlæg 1919, sten indviet 1920), Rødding 1 (rejst 1919, afsløret 1920; også som Dyrdalshøj), Staby (genanvendt gravsten med årstallet 1919, senere ændret til 1920; også som Moesagergaard), Tarm (monument), Truelsmosegård i Kærum (også som Strandbjerg; sten 1919, indviet 1920), Vesterskov Odder (med årstallet 1919, korrigeret ind for indvielsen 1920; dysse), Ærøskøbing (rejst 1919, indviet 1920)

1920 (313)

Agedrup, Agerup, Albøge (mindetræ), Allerslev, Allesø, Alling (mindetræ), Andkær (også Tisvildegård), Appenæs, Arden Kirkegård (samt klokke), Ask, Assentoft (også Stampegård), Attrup (flag), Aulum 2, Aulum 3, Aversi, Bagsværd (rejst 1920, indviet 1921), Bagterp (forsvunden), Bederslev, Benløse, Biltris, Birkerød (dysse), Bistrup, Bjergby, Bjerring, Bjælkerup, Bogense, Borbjerg, Borum, Bregninge, Brudager (også Gravvænge), Brundby (dysse), Brønderslev, Buerup, Bøvlingebjerg (flagstang), Davinde, Dybbøl Mølle/Banke 2 Skanse II (mindeplade), Dybbøl Banke 3 (flagstang og mindesten), Dybvad, Egense, Ejer Bavnehøj, Em, Erlev Børnehjem (forsvundet), Estershøj, Everdrup, Farum, Fjerrikslev 2 (mindetræ og -sten), Flade, Fløjstrup (forsvundet), Fole, Foulum, Fredericia 1 (Michaelis Kirkegård, stenpiller), Fredricia 2 (Prinsessens Bastion, obelisk), Fredricia 3 (Trinitatis Kirkegård), Frederikssund, Fredsted (dysse, forsvundet), Frørup 1, Fuglsøcentret, Fynshav 2 (grænsesten med tilføjet tekst; også Danebod Højskole), Fyrendal skov (også Holsteinborg), Fæsted, Føllenslev, Galtrup Efterskole, Gamborg, Gammel Havdrup, Gammel Mørke (antagelig), Gammel Rønnebjerg, Gammel Svebølle, Gerning, Gilleleje (mindetavle), Gimlinge, Gislinge, Gjern, Gjæsing, Gjøll, Glavendrup, Godhavn, Granslev, Grundfør, Gullestrup Kirke (klokke), Gundsømagle, Gørslev, Haderup, Haldrup, Halkevad, Hammershøj, Hanning (også Skrebsgård), Haraldsted, Harndrup (forsvundet), Hasle, Havbro (også Højbakken), Havnbjerg, Hellebæk, Helsing, Hem (flagstang), Hjerminde, Hjorthede, Hjortsballe (antagelig), Hjørring, Hobro, Hohøj, Holløse, Holme-Olstrup, Holsted, Hornbæk, Horne 2 (eller 1921), Hornslet, Horsens (forsvundet), Hurup, Hvedstrup, Hvilsager, Hvingel, Hvorslev, Hvorup, Højby (Odense), Højby (Odsherred), Højeruplund/ Højerup Mindepark (obelisk), Højmark, Hørby, Hørning, Hørup, Jelling, Jyderup, Jægerbjerg i Sinding, Jørlunde (mindetræ), Kalundborg, Karise 1, Karrebækstorp (forsvundet), Kassø, Kirke-Hyllinge (mindetræ), Kirkerup, Kisserup, Knardrup, Koed, Kolind, Kongehøjen (eller Tyvhøi) ved Tranebjerg, Krabbesholm, Kragssøhus (forsvundet), Kyse, Kærby, København Guldberg Skole (antagelig), København Kastellet (monument), Københavns Museum Stormgade (mindeplade), København Studenterforeningen/ H.C. Andersens Boulevard (mindetavle), Kølstrup, Langesø, Langtved skov i Rye (også Strandskov), Laurbjerg, Lavensby, Lee, Lem, Lemmer, Lemvig (dysse), Lille Grandløse, Lillering, Lillerød (mindetræ), Lime, Linde, Lindbjerg, Lindå i Todbjerg, Longelse, Lundby (obelisk), Lundby Efterskole, Lyndby, Lyngby (Norrdjurs), Lyngby Engelsborg, Lystrup, Løjt Kirkeby 2, Marie Magdalene, Marstal (mindetræ), Marstal Kirketårn (med mindetavle), Mejlbj (forsvundet Dysse), Mellerup 1 (også Bybjerg), Mellerup 2, Møllerup, Mulstrup, Mylund, Møgeltønder 3 (også Schackenberg Slotspark), Møldrup (Sanshaven), Mørke, Nebsager, Nimtofte, Nors (mindetræ 1920, sten 1924), Norup, Nybøl 2 Hvide Hus, Nyrup, Nysø, Næstelø, Nørager, Nørholm, Nørre Hostrup, Nørre Vissing, Oksbøl, Osted, Otting, Over Kærby (også Kongshøj), Overlade, Pedersborg (mindetræ plantet 1920, indviet 1921, sten 1936), Ranum, Reerslev, Rejnstrup, Ringsted 2 (Ringsted Kaserne), Riis Bakker, Ris-skov i Vejlbj, Rode, Roskilde 1 Bypark, Roskilde 2 Højskole, Ryomgård (tidligere dysse), Ryslinge kirke (orgel, forsvundet), Rødkærsbro, Rønde, Rørbæk, Saksild, Sandby, Seest (også Ravnsbjerg), Sejling (flagstang), Sennels (også Stenkover, Nørre Knudsgaard og Sønder Knudsgaard), Serridslev i Nebel, Sigersted Kirke (mindetavle), Sildeballe ved Bes-ser, Sinding Kirke (flagstang), Skader, Skibby, Skibelund Krat (også som Askov), Skiffard i Tøstrup (forsvundet), Skuderløse, Slagelse, Slagslunde, Slangerup (flagstang), Snesere, Solbjerg, Sorgenfri i Kongens Lyngby, Spentrup (mindetræ), Spjellerup, Stabrand, Stens-balle, Stenstrup (Dongshøjrup), Stokkebro, Store Torøje, Strandby, Strandelhørn i Bevtøft, Strynø, Stubbekøbing, Støvring (flagstang), Svallerup Kirke (lysestage), Syvveje, Sæbygård Skov, Søllinge, Sønder Bork (sten uden tekst ved mindetræ; tekst tilføjet 1945), Sønder Nissum, Sønder Onsild 1, Sønder Onsild 3, Sønder Vissing, Tebbestrup, Terslev, Thorning, Thurø, Tingstrup i Thisted, Tirslund, Tislum Bakker, Todbjerg, Toftebjerg, Toksværd, Tolne, Tostrup, Tranekær, Trelde (mindetræ og lille sten 1920, større 1921), Tune, Tvede,

Tømmerby i Tolstrup (også Stenum), Tårs, Taastrup, Ubberup, Ugilt (også Frk. Rottbølls Plantage), Ulbølle (dysse), Ulkebøl, Ulstrup, Veggerslev, Vejlbj ved Allingåbro, Vejrum Kirkeby (dysse), Veksø, Vester Alling Mark, Vester Skerninge, Vester Torup, Viby Sjælland (mindetræ og -sten), Vildbjerg (dysse), Virring, Viskinge, Vium, Vivild, Voer (uden indhugget tekst), Voldby, Vonsild (forsvundet), Vrå 2 (Vrå Højskole), Vålse (forsvundet) Øby, Ødis (tilført antagelig 1920), Ødum, Ølst, Ølstykke (også Hængehøj), Ørby, Ørbæk (medalje), Ørndrup Mark i Karby (også Møllebakke), Ørsted, Øster Alling, Øster Assels, Øster Bjerregrave (obelisk; forsvundet), Øster Starup Præstegård (forsvundet), Aalborg Stadion, Ålum, Årestrup, Aars (mindetræ), Årslev, Ås

1921 (93)

Asferg 1, Bevtoft, Birkelse (mindeplade; ødelagt under Besættelsen), Brahetrolleborg, Brovst 1 (også Bøge Bakker), Brovst 2, Brædstrup, Bårse, Christianshøj, Enslev, Faxø, Faxø Ladeplads, Fjerritslev 1, Flensted (dysse), Frederikshøj, Gishale, Gislum, Glejbjerg (dysse), Gram (dysse), Grindsted, Grumløse, Guderup, Gundsøllille, Helsingør (obelisk), Herlufsholm, Horne 1, Hoven, Hyllested, Høje, Høkkelbjerg, Idestrup, Jels, Kastrup, Katstrup, Kongsted, Kær Mølle, Køng, Lille Skensved, Læsten, Låsby, Majorgården (forsvundet), Manstrup, Mørkholt, Neder Vindinge (tekst med søpindsvin, ødelagt 1933), Nordby, Nykøbing Falster, Nysted, Ollerup Højskole, Ommestrupgaard, Over Hadsten, Pjedsted, Præstø, Reerslev, Ringkloster, Ringkøbing (dysse sløjfet 1960), Ringsted 1, Rise Hjarup, Roskilde 3 Mark, Rønhave (også Rønhavegård), Segalt (forsvundet), Sejerø, Sjørslev, Skjellerup, Skjern 1, Skjern 2 (også Faste Mark), Skærum Katsig Bakker, Skærup, Skaarup (dysse), Sorø Akademi, Stakroge, Stenstrup, Stevning, Stokkemarke, Sværdborg, Sønderbæk Kirke (mindetavle), Sønder Sejerslev, Søvind, Teestrup, Toreby, Tørring Kirke (lysestage), Udby, Uldum Højskole (forsvundet dysse), Ullits, Vejrumbro, Vemb, Vigersted, Vind, Vindinge, Vordingsborg, Vrå 1, Ørting, Østerby (dysse), Ågerup

1922 (22)

Dalstrup, Døstrup, Frøbjerg Bavnehøj, Fuglebjerg, Faaborg, Haldum, Herborg, Malling, Mjolden, Nyord, Odder 1 (Odder Højskole), Odder 2, Sandvad, Skibet, Sneslev, Tørrøse, Vedsted, Vestbirk Efterskole, Vinkel, Vitten, Vorning (også Blikshøj), Årbjerg Torn

1923 (21)

Allinge-Sandvig, Birkum, Fasteholt Skov, Gabøl, Hajstrup, Harreby, Haslev 1 (dysse), Hejlsminde (antagelig; grænsesten), Hinnerup, Husum-Ballum, Hønning, Jersore (oprindelig med dysse), Kappendrup, Kruså, Lintrup, Lyø, Mallehøje Naturpark, Marslev, Mommark, Ry, Vellev

1924 (14)

Askildstrup (også Høgstedgård), Brændstrup, Dybbøl Banke 1 (mindeplade for kongen ved Genforeningen; også Kongeskansen), Ejer Bavnehøj (tårn og sten), Enderupskov, Homå, Jægerspris (også Dråby), Lynæs, Løgumgårde i Nørre Løgum, Ragebøl, Rye's Skanser i Helgenæs, Tarup, Testrup Højskole (obelisk), Tiset

1925 (7)

Augustenborg, Brabrand (kirken ombygget), Hoptrup, Søllested, Tinglev, Vasby i Sengele, Ørum

1926 (5)

Fannerup (eller 1920), Ravnstrup, Rinkenæs, Valby Nordsjællands Efterskole, Visborggård (mindsten over kongens hvide hest)

1927 (10)

Arrild, Bredebro, Broballe, Karlslunde, Kragelund 1, København Taksigelseskirken/Jagtvej (mindetavle), Randers (monument med bronzeskulptur), Randerup, Rens, Rårup (talerstol)

1928 (6)

Bregninge, Hundslund, Nordborg, Skjød, Skodborg 2 (dysse), Øsby

1930 (46)

Agerskov, Asserballe, Bovrup, Broager (dysse), Dover ved Foldingbro, Egersund, Elmelunde (samt mindetræ), Elsmark, Felsted, Fynshav 1, Gråsten, Gudbjerglund, Halk, Hammel, Haslev 2, Herning, Hillerød (rejst uden indskrift 1928), Hjerting, Hjordkær, Holm, Holte, Humle (forsv.), Hvidbjerg, Jyllinge, Ketting, Kragelund 2, Krunderup i Sir Lyngbjerg Mindepark, København Fælledparken (Triangeln; monument med bronzeskulptur), Køge, Lysabild, Måjbøl, Nøtmark, Rødning 2, Saltsø Skov, Sigerslev, Skals, Skovby, Snoldelev, Spandet, Svenstrup, Sønderborg, Tandslet, Toftlund, Ullerup (også som 1937), Varnæs, Øster Lindet

1931 (4)

Gjerlev, Kobberholm i Ullerup (også Gammelskov), Ringe, Sønder Vilstrup

1932 (1)

Lille Sjørup (forsv.)

1933 (3)

Grejs, Sjællændergården i Åstrup (uden tekst; forsv.), Skælskør

1934 (3)

Daler, Fuglslev, Them

1935 (5)

Charlottenlund, Christiansfeld (monument med relief), Nustrup, Næstved, Vester Sottrup (dysse)

1936 (8)

Genner, Grarup, Kravlund, Løjt Kirkeby 1, Skodborg 1, Sønderhav 1 Fjordvejen, Sønderhav 2 Sønderhavvej, Vonsbæk

1937 (9)

Arnum, Foldingbro, Mjels, Rise, Skodsbøl, Skrave, Skrydstrup, Spang i Ulkebøl (stenmonument), Stubbæk

1938 (4)

Abild, Klokkerholm, Sillerup, Sønder Hygum

1939 (1)

Møgeltønder 2

1945 (13)

Adsbøl, Kværs, Nybøl 1, Ravsted, Rolfsted, Rugbjerg, Sebbelev, Skærbæk, Skødstrup, Starup, Tyrstrup Kirke (relief), Øster Højst, Åstrup

1946 (5)

Brøns, Ellum, Fårdrup, Tornum, Ålkær

1947 (3)

Hjerpsted, Øster Terp i Bedsted, Aabenraa 1 (monument for H.P. Hansen)

1948 (2)

Hammelev, Hammer

1949 (3)

Aulum 1, Batum (Rødding 3), Urnehoved i Bjolderup

1950 (3)

Haderslev (også Gammelting; monument), Højer, Øster Højst

1957 (1)

Brande

2000 (1)

Korup

2010 (1)

Rømø

2016 (1)

Skodborghus (rundkørsel)

2020 (8)

Aabenraa Folkehjem (park), Frederiksberg, Frøslev, Horne Præstegård, Jegerup, København Vesterbro/ Tøndergade (mindeplade), Århus Den Gamle By, Århus Mindeparken

Usikker datering (61)

Abildå (også Åbjerg), Aidt (1930-35), Asferg 2 (Asferg Kirke), Bjolderup (1940-45), Bolderslev, Bovlund (1920 eller 1921), Broskov, Bruså Mølle, Brønden, Drejgaards Høj, Dronninglund, Dybbøl by, Egebjerg, Ejby (grænsesten), Ejstrup, Flauenskjöld (1920-21), Fredericia Danmarks Port (grænsesten), Frørup 2 (1920'erne), Gadbjerg, Gånsager (1930'erne), Hadbjerg, Harlev (før 1939), Helnæs, Hjerndrup (1945?), Hvidsten 1, Hvidsten 2, Hvidsten 3, Jedsted Mølle, Jels Voldsted (grænsesten), Jorløse (mindetræ), Karise 2 (tidligere i Sønder Bjert), Kibæk (også Assing), Langå, Lendum, Lunderskov (grænsesten), Lynghøj ved Hvorup, Møgeltønder 1 (runeindskrift), No, Nymølle i Sønder Lem, Padborg ved Oldemorstof, Plougstrup Krat (grænsesten), Rudbøl (grænsesten), Skanderup, Skodborg (grænsesten), Skoven (Kulhuse) i Frederikssund, Stenhøi ved Skjoldborg (dysse), Stepping, Storring (1920'erne), Sundbylille, Søften Mark (også Stenhøjvej, fredningssten med tekst-

tillæg), Sønder Onsild 2, Telling (begyndelsen af 1920'erne), Tjele Mark (også Vammen), Troelstrup, Tølløse, Vejle (grænsesten), Vesterby på Fejø (før 1925), Vilsted (flagstang), Visby (1936-41; genindviet 2011), Øsby Præstegård, Østergaard (Amhøj, dysse)

NOTER

1. Jfr. genforeningen2020.dk; nogle af festlighederne er blevet udsat til 2021.
2. Jfr. Kulturministeriet pressemeddelelse, 9 nov. 2018; *Grænsen* 2018: 6, s. 22f.
3. I 2020 blev rejst nye mindesten for Genforeningen i Den Gamle By i Aarhus, på Frederiksberg, i Frøslev, Horne Præstegård, Jegerup, Tøndergade i København og Mindeparken i Aarhus; alle med undtagelse af stenen på Frederiksberg er blevet medtaget i databasen *Fund og Fortidsminder*.
4. Jfr. Wienberg 2007, s. 240f; 2008, s. 261f; 2021, s. 109ff.
5. F.eks. Bradley 1993.
6. Jfr. Gren 1994.
7. F.eks. Frykman og Ehn 2007; Nielsen 2010, s. 118ff.
8. Nora 1989.
9. Jfr. Wienberg 2021, s. 84ff, 109ff.
10. Bevan 2016, s. 120ff.
11. Wienberg 2008, s. 261f; Adriansen 2010, s. 17ff.
12. Oversat fra Musil 1936, s. 87.
13. Wienberg 2016.
14. Poulsen og Schulte-Wülwer 1993; Adriansen 2010, s. 346ff, 382; Jepsen m.fl. 2012.
15. Adriansen 2010, s. 354ff.
16. Adriansen 2010, s. 361ff.
17. Bak 2003; Adriansen 2010, s. 363ff, 371ff.
18. Petersen 2020, s. 52.
19. Vejlager 1939, s. 471ff; HistoriskAtlas.dk
20. Vejlager 1939, s. 473.
21. Vejlager 1939, s. 57.
22. Adriansen 2003, II s. 346ff.
23. Vejlager 1939, s. 449ff, 489ff, 555ff, 564ff.
24. graenseforeningen.dk/nyheder-ny-mindesten-om-genforeningen-rejst-i-aarhus
25. www.genforeningsmuseet.dk
26. Vejlager 1934.
27. Vejlager 1939.
28. Vejlager 1939, s. 9, 18.
29. Haase 2008.
30. Adriansen 2010, s. 446ff; oplysninger fra Eske Wohlfahrt, 1 juli. 2019.
31. www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder; f.eks. er en rundhøj med en Genforeningssten i Askov registreret som to enheder, dels selve stenen, dels højen.
32. Adriansen 2010, s. 178ff, 422, 440.
33. Kulturministeriet pressemeddelelse, 9 nov. 2018.

34. graenseforeningen.dk/om-graenselandet.genforeningssten; også som www.genforeningssten.dk
35. Petersen 2020.
36. ambirk.eu/genforeningsstene
37. Vejluger 1939, s. 12 oplyser dog om antal mindesmærker per år i perioden 1918/19-1938.
38. Vejluger 1939, s. 473.
39. Vejluger 1939, s. 11 citat; jfr. også 1934, s. 7.
40. Adriansen 2003, II s. 349f; 2010, s. 176ff.
41. Adriansen 2008, s. 15; 2010, s. 181, 434f.
42. Kulturministeriet pressemeddelelse, 9 nov. 2018.
43. Jfr. Salomon 1981.
44. Adriansen 1990.
45. Poulsen 2008, s. 43ff, 131ff, 153ff.
46. Hellesen og Tuxen 1988; Hansen m.fl. 2008-09.
47. Hansen 2009, s. 91ff.
48. Fink 1978-79; Hansen 2009, s. 122ff.
49. Fink 1978-79; Hansen 2009, s. 139f.
50. Fink 1978-79; Salomon 1980, s. 24ff; Christiansen 1990, s. 275ff; Becker-Christensen 2009, s. 243ff.
51. Fink 1978-79, III, s. 19ff, 40ff; Salomon 1980, s. 33ff; Adriansen og Doege 2010, s. 12.
52. Kaarsted 1968; Christiansen 1990, s. 286ff.
53. Salomon 1980, s. 28ff, 157ff; Adriansen 1990, s. 100ff; Becker-Christensen 2009, s. 262ff, 319ff.
54. Vejluger 1934, s. 5.
55. Kaarsted 1991, s. 294, 312f, 325ff.
56. Jfr. Adriansen og Brunbech 2018.
57. Olsen 2017, s. 256f.
58. Adriansen 2003, II, s. 341f, 354.
59. genforeningen2020.dk
60. Asferg 1921, Bagsværd 1921, Ejer Bavnehøj 1924, Everdrup 1920, Frederiksberg 2020, Gjesing 1920, Terslev 1920, Toksværd 1920, Vigersted 1921 og Virring 1920.
61. Vejluger 1939, s. 417-421; Adriansen 2010, s. 307ff
62. Askildrup/ Høgestedgård 1924, Fyrendal Skov/ Holsteinborg 1920, Gammelskov 1931, Gimlinge 1920, Hoven 1921, Hvidsten 1921, Kattrup 1921, Kopperholm 1931, Kruså 1923, København Studenterforeningen 1920, Lindebjerg 1920, Mjolden 1923, Nørholm 1920, Ry 1923, Segalt 1921, Solbjerg 1920, Stabrand 1920, Stollebro 1920, Vallekilde Højskole 1920, Vejlbø 1920 og Årbjerg Torn.
63. Vejluger 1939, s. 337.
64. ambirk.eu/genforeningsstene
65. Vejluger 1939, s. 531f.
66. Vejluger 1939, s. 571.

67. Dannemand 2020; det kan bemærkes, at stenen ikke er medtaget i databasen *Fund og Fortidsminder*.
68. Ankjærgaard 2019.
69. Om begrebet erindringsfællesskab: Halbwachs 1992; Adriansen 2010, s. 21ff; Waring 2011.
70. F.eks. Burström 2007; Ersgård 2007; Lihammer & Nordin 2010.
71. whc.unesco.org; Wienberg 2021, s. 224ff.
72. Jfr. Adriansen 2008, s. 15.
73. *Grænsen* 2006: 6, s. 22.
74. Tak til Eske Wohlfahrt (tidligere Slots- og Kulturstyrelsen) for information om databasen *Monument, Ideologi og Landskab*. Videre tak til Jesper Laursen og Kristian Jensen (Jysk arkæologisk Selskab, Moesgaard), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet i Kalmar), Kim Salomon (Lunds Universitet) samt Asger Wienberg (Lund) for konstruktive kommentarer til manuskriptet.

LITTERATUR

- Adriansen, Inge 1990: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt. Sønderborg.
- Adriansen, Inge 2003: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, I-II. København.
- Adriansen, Inge 2008: 'Jeg vidner for kommende slægter' – om genforeningsmindesmærker i Sønderjylland. I: Ingolf Haase (red.): *Genforeningsstenene i Sønderjylland*. Aabenraa, s. 7-15.
- Adriansen, Inge 2010: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Etnologiske Studier 14. Skrifter fra Museum Sønderjylland 4. København.
- Adriansen, Inge & Peter Yding Brunbech 2018: Danmark til Ejderen! Ejderfortællingens rolle i de dansk-tyske grænsekonflikter. I: Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj & Lone Kølle Martinsen (red.): *Konfliktzonen Danmark. Stridende fortællinger om nyere dansk historie*. København, s. 36-61.
- Adriansen, Inge & Immo Doege 2010: *Dansk eller Tysk? Agitation ved folkeafstemningerne i Slesvig i 1920*. Sønderborg.
- Andresen, Jens 2018: Mindesmærker for Genforeningen bør bevares samlet. *Kristeligt Dagblad* 5. aug. 2018.
- Ankjærgaard, Simon Kratholm 2019: *Genforeningen 1920. Da Danmark blev samlet*. København.
- Bak, Lars H. 2003: Tyske sejrsmonumenter på danske hænder. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og den danske stat 1918-1950. *Sønderjyske Årbøger* 115 hf. 1, 2003, s. 7-42.
- Becker-Christensen, Henrik 2009: Fra 'mod hinanden' til 'med hinanden' 1918-2008. I: Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands Historie*, 2. Aabenraa, s. 241-472.
- Bevan, Robert 2016: *The Destruction of Memory. Architecture at War*. London. (1. udg. 2006)
- Bradley, Richard 1993: *Altering the Earth. Origins of Monuments in Britain and Continental Europe*. The Rhind Lectures 1992-92. Society of Antiquaries of Scotland Monograph series 8. Edingburgh.
- Burström, Mats 2007: *Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfält*. Lund.

- Christiansen, Niels Finn 1990: *Klassesamfundet organiseres, 1900-1925. I: Olaf Olsen (red.): Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 12*. København.
- Dannemand, Henrik 2020: Hidsig Frederiksberg-kritik af ny mindesten for genforeningens 100-års jubilæum. *Berlingske Tidende* 19. juli 2020.
- Ersgård, Lars (red.) 2007: *Modernitet og arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005*. Stockholm.
- Fink, Troels 1978-79: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920, I-III*. Aabenraa.
- Frykman, Jonas & Billy Ehn (red.) 2007: *Minnesmärken. Att tolka det förflyttna och besvärja framtiden*. Stockholm.
- Gren, Leif 1994: Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology* 2, s. 87-110.
- Grænsen – magasin om mindretal, sprog og kultur 2018: 6, årg. 80, s. 22-23.
- Halbwachs, Maurice 1992: *On Collective Memory. The Heritage of Sociology*. Chicago. (1. Udg. 1941 og 1952).
- Hansen, Hans Schultz 2009: Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918. I: Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands Historie, 2*. Aabenraa, s. 11-240.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.) 2008-09: *Sønderjyllands Historie, 1-2*. Aabenraa.
- Haase, Ingolf 2008: *Genforeningsstenene i Sønderjylland*. Aabenraa.
- Hellesen, Jette Kjærulff og Ole Tuxen (red.) 1988: *Historisk Atlas – Danmark*. København.
- Jepsen, Palle Maurice, Inge Adriansen, Torben Holst & Anders Ekstrøm Løkkegaard 2012: Istedløven på plads – retablering af et nationalt monument. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2012, s. 162-171.
- Kaarsted, Tage 1968: *Påskekrisen 1920*. Jysk Selskab for Historie 23. Århus.
- Kaarsted, Tage 1991: Krise og krig, 1925-1959. I: Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 13*. København.
- Lhammer, Anna & Jonas M. Nordin (red.) 2010: *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm.
- Musil, Robert 1936: *Denkmale. Nachlaß zu Lebzeiten*. Zürich, s. 87-93.
- Nielsen, Niels Kayser 2010: *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*. Århus/ København.
- Nora, Pierre 1989: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26, Spring 1989, s. 7-24.
- Olsen, Olaf 2017: *Mit levned. Et liv i arkæologiens og historiens tjeneste*. Højbjerg.
- Petersen, Margrethe S. 2020: *Til Tids Ende Sten tale. Mindesmærker for Genforeningen*. Odense.
- Poulsen, Bjørn 2008: Hertugdømmets dannelse 700-1544. I: Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands Historie, 1*. Aabenraa, s. 41-186.
- Poulsen, Bjørn & Ulrich Schulte-Wülwer (red.) 1993: *Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne*. Herning.
- Salomon, Kim 1980: *Konflikt i grænselandet. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*. København.

- Salomon, Kim 1981: Pluralismens grænser. Et studie i forklaringer på dansk-tyske konflikter i Slesvig. *Scandia, Tidsskrift for historisk forskning* 47: 1, s. 5-28.
- Vejlager, Johannes 1934: *533 Mindesmærker for Genforeningen*. Kolding.
- Vejlager, Johannes 1939: *Genforeningsmindesmærkernes Historie*. Kolding.
- Warring, Anette 2011: Erindring og historiebrug – introduktion til et forskningsfelt. *Temp. Tidsskrift for historie* 2011: 2, årg. 1, s. 6-35.
- Wienberg, Jes 2007: Kanon og glemsel. Arkæologiens mindesmærker. *Kuml, Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2007, s. 237-282.
- Wienberg, Jes 2008: Det hotade grevskapet. Per Brahe den yngres minnesmärken. *Fornvännen* årg. 103, 2008: 4, s. 260-278.
- Wienberg, Jes 2016: Runsten på resa – Lundagårdsstenen från vikingatid till nutid. I: Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg (red.): *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*. Lund Studies in Historical Archaeology 17. Lund, s. 279-296.
- Wienberg, Jes 2021: *Heritopia. World Heritage and modernity*. Lund.

HJEMMESIDER

- Fund og Fortidsminder: <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder> (besøgt 26 feb. 2021)
- Genforeningen 2020: <https://genforeningen2020.dk> (besøgt 17 feb. 2021)
- Genforenings- og Grænsemuseet: www.genforeningsmuseet.dk (besøgt 17 feb. 2021)
- Grænseforeningen, Genforeningssten: <https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/genforeningssten> (besøgt 17 feb. 2021)
- Historisk Atlas (Genforeningsstenen i Tarm): <https://historiskatlas.dk> (besøgt 25 feb. 2021)
- Jens Anker Ambirk, Danmarks Genforeningssten: <http://ambirk.eu/genforeningsstene> (besøgt 26 feb. 2021)
- Kulturministeriet, pressemeddelelse 9 nov. 2018, "650 Genforeningssten fredes til 100-års jubilæum": <https://kum.dk/nyheder-og-presse/pressemeddelelser/nyheder/650-genforeningssten-fredes-til-100-aars-jubilaeum/1/1/> (besøgt 17 aug. 2019)
- World Heritage: <http://whc.unesco.org> (besøgt 21 feb. 2021)

Memorials marking Danish Reunification

Shaping a community of remembrance

In 2020, on the 100th anniversary of Danish Reunification, around 650 memorials had received protected status. They are found all over Denmark and constitute the country's largest memorial group. The date of their erection, as well as their location, design, inscriptions, images and initiators are all relatively well known.

This article critically readdresses two main questions. Firstly, why have so many memorials marking Danish Reunification been erected; the very first in 1919, the great majority in 1920 and the years immediately thereafter, and the most recent on the 100th anniversary in 2020? Are they an expression of national joy, as was claimed back then and subsequently, even up to the present day, or might there be other explanations? Alternative perspectives are presented here which call into question both Reunification as a concept, and the joy associated with it. The memorials are interpreted as efforts to create a community of remembrance. Danish Reunification was fiercely disputed and a few of the memorials even express discontent, in line with differing political attitudes about where the Danish-German border should be drawn. Consequently, the memorials marking Reunification could also be interpreted as an expression of crisis.

Secondly, the article examines the present preservation of what might be termed modern heritage. Seen from a global perspective, there is nothing unique in pro-

tecting modern remains. In many cases, the memorials have become invisible, being for example neglected or forgotten. Some have been moved and others have disappeared. Their protection was also motivated by references to their unique Danish character, constituting evidence of local fervour and a sense of community. Even so, I wonder whether the present, too, just like the time of the Reunification, is a period of crisis in need of an anniversary and acts of protection to divert attention?

Appended to the article is a catalogue listing 683 known memorials erected to mark the Reunification from 1919 to 2020, arranged by year of erection and/or inauguration. The article is also illustrated with five figures showing examples of the memorials: The memorial column at Skamlingsbanken, built in 1863 and blown up in 1864; this is not a memorial marking Reunification, but provides an example of the harsh treatment of memorials in the borderland between Denmark and Germany (fig. 1); the very first memorial marking Reunification erected in Tarm in 1919 (fig. 2); a memorial at the location where King Christian X began his historic ride over the old border (fig. 3); a memorial erected in 2010 at the church on Rømø (fig. 4); and finally, the Reunification tower at Ejer Bavnehøj, built in 1924 (fig. 5).

Jes Wienberg
Lunds Universitet